

Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ. ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΗ

Δημήτρης Χαραλάμης
Ομότιμος Καθηγητής
Πολιτικής Επιστήμης
του Εθνικού και
Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών,
Πρόεδρος της Ελληνικής
Εταιρείας Πολιτικής
Επιστήμης (ΕΕΠΕ – ΗΡΡΑ)

ΤΑ ΠΡΟΗΓΘΕΝΤΑ

Για να συνειδητοποιήσουμε τι έχει συμβεί μεταξύ της 23ης και της 24ης Ιουλίου 1974 και ποια είναι η ιστορικά καθοριστική στιγμή του Κωνσταντίνου Καραμανλή πρέπει να φέρουμε στη μνήμη μας τι έχει προηγηθεί. Να θυμηθούμε τα γεγονότα εκείνα, των οποίων οι επιπτώσεις έχουν καθορίσει τις εξελίξεις μέχρι την 23η Ιουλίου και θέτουν το πλαίσιο των επιλογών που ορίζουν τις συντεταγμένες των αποφάσεων που καλείται να λάβει ο Καραμανλής. Την ιστορική αυτή στιγμή καλείται να αντιμετωπίσει την απειλή ελληνοτουρκικής σύγκρουσης, λόγω του πραξικοπήματος και της απόβασης στην Κύπρο που οδήγησε στην κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας και συγχρόνως να υλοποιήσει τη διέξοδο προς την ομαλή μετάβαση στη Δημοκρατία¹.

Πολιτικά η δικτατορία έχει τελειώσει ήδη από τον Νοέμβριο του 1973. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η βίαιη καταστολή της έχουν ουσιαστικά σημάνει το τέλος της. Το πείραμα Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη, η προσπάθεια μετάβασης σε ένα στρατιωτικά ελεγχόμενο καθεστώς υποτίθεται προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας έχει αποτύχει. Οι άμεσες κινητοποιή-

¹ Για μια συστηματική ανάλυση της οργάνωσης του μετεμφυλιακού κράτους, των λόγων που οδήγησαν στη στρατιωτική δικτατορία, της κρίσης της δικτατορίας, του ρόλου του Καραμανλή και των συνθηκών της μεταπολίτευσης, βλ. ήδη Δ. Χαραλάμης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, 1985· Idem, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, 1989 σελ. 125 επ.· και Idem, *Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης. Εξουσιοκρατία, κοινωνική συναίνεση και διαχειριστικές στρατηγικές*, Σύγχρονα Θέματα 28/1986. Για τον ρόλο του στρατού πριν τον εμφύλιο πόλεμο, βλ. και Τ. Σακελλαρόπουλο, *Ειρήνη, πόλεμος, πολιτική, συνωμοσίες. Οι Έλληνες αξιωματικοί 1935-1945*, 2023. Για τη θεσμική οργάνωση του μετεμφυλιακού κράτους το δεύτερο μέρος της σχετικής μελέτης του Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. 1922-1974*, 1983. Για το Κυπριακό ενδεικτικά Σ. Ριζά, *Το χρονικό της κυπριακής τραγωδίας*, 2024.

ήσεις και η κατάληψη του Πολυτεχνείου που ακολούθησαν την άρση του στρατιωτικού νόμου απέδειξαν ότι το πείραμα ήταν κοινωνικά και πολιτικά ανέφικτο. Ο λόγος για τον οποίο η έκρηξη της άρνησης στην οποιαδήποτε μορφή διατήρησης της στρατιωτικής δικτατορίας ξεκίνησε από το Πανεπιστήμιο, γεγονός το οποίο είχε φανεί ήδη από την κατάληψη της Νομικής τον Φεβρουάριο του 1973, πρέπει να θεωρηθεί μάλλον αυτονόητος. Το Πανεπιστήμιο ως θεσμός και ως λειτουργία του λόγου και της γνώσης είναι ο τόπος όπου η ανελευθερία και η καταπίεση της ελευθερίας της έκφρασης αναδεικνύονται ως η κεντρική, η θεμελιώδης αντίφαση μεταξύ της πραγματικότητας και του λόγου ύπαρξης του πανεπιστημιακού θεσμού. Άλλωστε για αυτό η αποχουντοποίηση στο Πανεπιστήμιο μετά την κατάρρευση της χούντας, όπως επεσήμανε ο Σπύρος Βλαχόπουλος, ήταν πολύ πιο συνεπής (παρά τις παλινδρομήσεις που σύντομα ακολούθησαν) από ό,τι στη δημόσια διοίκηση και τα στελέχη που υπηρέτησαν τη δικτατορία, στην αστυνομία, ή στο δικαστικό σώμα, αφού το βούλευμα του Αρείου Πάγου της 2ας Ιουλίου του 1975 περί του «στιγμαίου αδικήματος» απέτρεψε ουσιαστικά μια ευρεία αποχουντοποίηση, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Όμως η απόρριψη δεν περιορίστηκε στον χώρο της παραγωγής και μετάδοσης της γνώσης. Ήταν ήδη πολύ πλατύτερη. Η ωμή και αδιανόητη για δυτική ευρωπαϊκή χώρα της δεκαετίας του 1970 βία της αιματηρής επέμβασης για την καταστολή της εξέγερσης μετά την εκ νέου επιβολή του στρατιωτικού νόμου στις 18 Νοεμβρίου (το πόρισμα του εισαγγελέα Δημητρίου Τσεβά αναφέρεται σε τουλάχιστον 34 νεκρούς) έδωσε το έναυσμα για να γίνει ορατή αυτή η κοινωνικά ευρεία πλέον αντίδραση απέναντι στη στρατιωτική δικτατορία. Η απόρριψη του καθεστώτος ήταν γεγονός.

Για να ερμηνεύσουμε όμως αυτή την ουσιαστική αλλαγή της στάσης της πλειοψηφίας της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη δικτατορία θα πρέπει να κατανοήσουμε το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνουν αυτά τα γεγονότα.

Με αφορμή τον πόλεμο του Jom Kipur τον Οκτώβριο του 1973, τον οποίο έχασαν –και πάλι– οι αραβικές δυνάμεις παρά τον αιφνιδιαστικό χαρακτήρα της επίθεσης της Αιγύπτου και της Συρίας εναντίον του Ισραήλ με στόχο την επανάκτηση των χαμένων εδαφών (Σινά, υψίπεδα του Golan) μετά την ήττα τους στον αραβοϊσραηλινό πόλεμο των 6 ημερών τον Ιούνιο του 1967, ο Οργανισμός Αραβικών Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών (ΟΑΠΕC) κηρύσσει εμπάργκο πετρελαίου εναντίον των ΗΠΑ, και της Δύσης γενικότερα. Με το τέλος του εμπάργκο το Μάρτιο του 1974 η τιμή του πετρελαίου έχει τετραπλασιασθεί.

Ασφαλώς αυτό δεν είναι αντικείμενο του παρόντος Συνεδρίου. Οι εξελίξεις όμως στη Μέση Ανατολή και οι δύο αραβοϊσραηλινόι πόλεμοι υπήρξαν καθοριστικό πλαίσιο για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967, την κρίση της και όχι μόνο για την ανοχή αλλά και για τη στήριξη του δικτατορικού καθεστώτος από τις ΗΠΑ το 1967.

Αποτελέσματα αυτής της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης, και στη συνέχεια της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης το 1979, που ήταν συνέπεια της ισλαμικής-σιιτικής επανάστασης του Khomeini στο Ιράν, σε συνδυασμό με το τέλος των σταθερών ισοτιμιών του συστήματος του Bretton Woods το 1971 και τη σταδιακή υποκατάσταση του κενσιανού κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος του μεταπολεμικού σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου από το κοινωνικοοικονομικό παράδειγμα της ακραίας εκδοχής της αγοράς (νεοφιλελευθερισμός) το 1979/1980 (Thatcher/Reagan), ήταν: α) η

μεγαλύτερη στην ιστορία μεταφορά πόρων από το μητροπολιτικό βιομηχανικό κέντρο στην περιφέρεια (πετρελαιοπαραγωγές χώρες), β) η τεράστια στροφή των επενδύσεων προς την καινοτομία και την τεχνολογία, γ) η μετεγκατάσταση παραγωγής σε αυταρχικές-ολοκληρωτικές χώρες χαμηλού κόστους εργασίας (ωμή επιβολή κοινωνικής ειρήνης και πειθάρχησης στους εργαζομένους) και μηδενικών κοινωνικών παροχών, εξέλιξη που ανέδειξε την Κίνα στον πραγματικό κερδισμένο αυτής της διαδικασίας και δ) η τάχιστα πορεία προς την υπερσυγκέντρωση των κεφαλαίων και του πλούτου και την κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Γεγονός που ανέδειξε σε παγκόσμιο επίπεδο την αύξηση της ανισότητας στο καθοριστικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτικών τους επιπτώσεων κατά την τελευταία τεσσαρακονταετία².

Η πετρελαϊκή κρίση του 1973 ήταν καταστροφική για την ελληνική οικονομία. Η χούντα δεν είχε, ούτε ήταν σε θέση να προετοιμάσει την ελληνική οικονομία για μια τέτοια δοκιμασία, ούτε μπορούσε να διαχειριστεί την κρίση από τη στιγμή που αυτή ξέσπασε. Έτσι η εξέγερση του Πολυτεχνείου έρχεται τη στιγμή που η διαχειριστική ανικανότητα και η πορεία προς την οικονομική κρίση γίνονται εμφανείς, εξέλιξη που θα καθορίσει οικονομικά όλη την περίοδο Ιωαννίδη.

Η κατακόρυφη αύξηση του κόστους της ενέργειας και η κατάφωρη αδυναμία της οικονομικής διαχείρισης έχουν καθοριστικές επιπτώσεις στη αρνητική στάση της πλειοψηφίας της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη δικτατορία και απέναντι στην προσπάθεια αποδοχής του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη. Στάση που επικράτησε, πόσο μάλλον, και κατά το οκτάμηνο της τρομοκρατίας Ιωαννίδη.

Ασφαλώς υπήρξε αντίσταση απέναντι στο καθεστώς, ήδη από τις πρώτες μέρες του πραξικοπήματος. Άνθρωποι δολοφονήθηκαν, βασανίστηκαν και φυλακίστηκαν, κυρίως της Αριστεράς, οι οποίοι με τη στάση τους αυτή κατέστησαν και εκτός Ελλάδας ορατή την ωμότητα, τη βιαιότητα, τη χυδαιότητα του καθεστώτος και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην άρνηση της δημοκρατικής διεθνούς κοινότητας να αποδεχθεί το καθεστώς και να το νομιμοποιήσει (ενδεικτική σε αυτό το πλαίσιο και η de facto αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την ΕΣΔΑ τον Δεκέμβριο του 1968). Έτσι η αντίσταση στο καθεστώς πέτυχε να παραμείνει η δικτατορία μέχρι το τέλος της, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, παρίας του Διεθνούς Συστήματος. Να παραμείνει η τραγική, αλλά και γελοία ανορθογραφία της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης, έστω και αν η Ισπανία και η Πορτογαλία σχετικοποιούσαν αυτή τη μοναδικότητα. Όμως η μεσοπολεμική προέλευση των δικτατοριών αυτών καθιστούσε τη δικτατορία των συνταγματαρχών μοναδικό μεταπολεμικό φαινόμενο στη Δυτική Ευρώπη. Ειδικά μάλιστα τη στιγμή που η πραγματική πολιτισμική επανάσταση της δεκαετίας του 1960 (και όχι βεβαίως η τρομοκρατία της «πολιτισμικής επανάστασης» στην Κίνα) είχε ξεπεράσει τα σύνορα της δημοκρατικής Δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής και έδειχνε το αποτύπωμά της και στην τραγική Πράγα του «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο».

Τούτων λεχθέντων θα πρέπει όμως να κατανοήσουμε ότι αυτή η στάση δεν ήταν η στάση της κοινωνικής πλειοψηφίας. Χωρίς να υποβιβάζουμε τον ρόλο της βίας και των πολυεπίπεδων και

² Βλ. και D. Charalambis, *Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism. From liberal Democracy and the democratic Rule of Law to post-Democracy. Two crucial historical moments and their consequences: 1945 and 1989/91*, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 45/2019, σελ. 7-58, στο [link](#).

εκβιαστικών μορφών καταπίεσης του στρατιωτικού καθεστώτος, τον φόβο δηλαδή ως κατεξοχήν μηχανισμό κοινωνικής πειθάρχησης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την οικονομική κατάσταση της χώρας.

Η ελληνική οικονομία γνωρίζει μια πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη από το τέλος της δεκαετίας του 1950. Το 1960 είναι η πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία όπου η σχέση αγροτικών και αστικών πληθυσμών διαμορφώνεται στο 50:50. Οι ρυθμοί ανάπτυξης των αρχών της δεκαετίας του 1960 συγκρίνονται με αυτούς της Ιαπωνίας που εκείνη την εποχή ήταν οι υψηλότεροι στον κόσμο. Η βιομηχανική παραγωγή υπερβαίνει για πρώτη φορά το 30% του ΑΕΠ. Ασφαλώς η ατμομηχανή της ανάπτυξης αυτής είναι ο κατασκευαστικός κλάδος. Η οικοδομή η οποία στηριγμένη στην για πρώτη φορά ουσιαστική ενεργοποίηση του νόμου 3741/1929 του Βενιζέλου περί οριζοντίου ιδιοκτησίας και αντιπαροχής αποτελεί το κύριο πεδίο των ιδιωτικών επενδύσεων. Η οικοδομική δραστηριότητα σε συνδυασμό με τους άδηλους πόρους, αρχικά από την υπερπόντια ναυτιλία και στη συνέχεια κυρίως από τα εμβάσματα των εργατών που βρίσκουν δουλειά στην ανοικοδόμηση της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στο μεταπολεμικό οικονομικό θαύμα της Δυτικής Γερμανίας, ευνοούν και προωθούν κυρίως την με τις κατασκευές και τη στέγαση συνδεδεμένη βιομηχανική παραγωγή. Πρόκειται βέβαια για μια επενδυτική δραστηριότητα, η οποία, λόγω του τεχνολογικά πεπερασμένου χαρακτήρα της και της ως εκ τούτου χαμηλής μεσοπρόθεσμα ανταγωνιστικότητας της, δεν επρόκειτο να έχει ιδιαίτερο μέλλον στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της αγοράς. Εξαιρέση αποτέλεσαν οι μεγάλες τεχνικές εταιρείες που προέκυψαν από αυτή τη συγκυρία και οι οποίες ήταν ενεργές στο εσωτερικό και κυρίως στον χώρο της Μέσης Ανατολής, αλλά βρέθηκαν ενώπιον άλλων προβλημάτων αργότερα³.

Όμως τη συγκεκριμένη περίοδο οι συνθήκες ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές. Η οικοδομική δραστηριότητα και η απασχόληση στη βιομηχανική παραγωγή της Γερμανίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών περιόριζαν το ύψος της ανεργίας και τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της. Συγχρόνως, οι άδηλοι πόροι διεύρυναν, λόγω των εμβασμάτων, την εσωτερική αγορά και επέφεραν την αύξηση του βιοτικού επιπέδου. Τελικά ο συνδυασμός αυτών των εξελίξεων οδήγησε σε αυτό που ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς έχει ονομάσει «αποεαμοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας. Οδήγησε δηλαδή στη σταδιακή υπέρβαση του κοινωνικού και πολιτικού χάσματος που είχε οδηγήσει στη ρήξη και στον εμφύλιο πόλεμο και τελικά θεμελίωσε τη σταθεροποίηση των συνθηκών της κοινωνικής ενσωμάτωσης που καθιστούσε άτοπη τη μετεμφυλιακή οργάνωση της εξουσίας.

Πρόκειται για σταθερή πορεία προς την κοινωνική ενσωμάτωση που χαρακτηρίζει, παρά την πολιτική κρίση της δεκαετίας του 1960, τη διαδικασία κοινωνικής αποδοχής της οικονομίας της αγοράς, τη σταδιακή υπέρβαση των μετεμφυλιακών εντάσεων και την αποδοχή της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας, η οποία είχε αποτελέσει έναν από τους τρεις κεφαλαιώδεις άξονες της πολιτικής στρατηγικής του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά την πρώτη επταετία των κυβερνήσεών του. Αυτή άλλωστε η σταθεροποίηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι ο καθοριστικός λόγος για τον οποίον η δικτατορία αποτελεί μια ιστορική ανορθογραφία. Μια τελευταία και ιστορικά άτοπη πράξη του εμφυλίου πολέμου σε μια ιστορική στιγμή όπου η ελληνική κοινωνία έχει πλέον ξεπεράσει

³ Βλ. και Τ. Γιανίτση, *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, 1983.

τις συνθήκες που είχαν οδηγήσει στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτός είναι και ο λόγος άλλωστε, ειρήσθω εν παρόδω, για τον οποίο η δικτατορία είχε εξαρχής το στίγμα της ιδεολογικής και αισθητικής γελοιότητας. Ένα πραξικόπημα που ίσως το 1947 εν μέσω εμφυλίου πολέμου θα μπορούσε να έχει ένα υποτιθέμενο ιστορικό έρεισμα, είκοσι χρόνια αργότερα, το 1967, ήταν απλά ένας τραγικά γελοίος επίλογος του εμφυλίου⁴.

Την κοινωνική σημασία της θετικής οικονομικής κατάστασης αντελήφθη αμέσως ο Παπαδόπουλος, ο μόνος από τους πραξικοπηματίες που διέθετε πολιτική σκέψη, και συνειδητοποίησε ότι η οικονομική συνέχεια ήταν η μοναδική εγγύηση για τη μακροπρόθεσμη επιβολή και διατήρηση του δικτατορικού καθεστώτος, το μόνο στήριγμα που θα μπορούσε να σταθεροποιήσει μακροπρόθεσμα τον αυταρχισμό.

Βάσει αυτού του σκεπτικού και εννοείται ελλείπει άλλης επιλογής εκτός της βίας η δικτατορία στηρίχθηκε στην εξασφάλιση των συνθηκών της οικονομικής συνέχειας. Ουσιαστικά συνέχισε την οικονομική πολιτική που είχε διαμορφωθεί από το τέλος της δεκαετίας του 1950 και μετά και η οποία είχε σταθεροποιηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960⁵.

Η οικονομική αυτή συνέχεια (εκτός ίσως από το πρώτο εξάμηνο της αβεβαιότητας, μέχρι να φανεί ότι έχει επικρατήσει πλήρως το καθεστώς) αποτέλεσε τον κύριο μηχανισμό σταθεροποίησης της. Λόγω αυτής της πολιτικής της η δικτατορία έγινε από την πλειοψηφία των μεσαίων και μικρομεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας απλώς ανεκτή. Δεν έγινε πραγματικά αποδεκτή, ούτε μπόρεσε, παρά τις προσπάθειές της, να αποκτήσει οργανωμένη μαζική κοινωνική βάση υποστηρικτών της. Η ακροδεξιά στροφή ενός επικίνδυνα μεγάλου τμήματος της κοινωνίας έγινε πολύ αργότερα, μετά το 2010 και κάτω από τις καταστροφικές συνθήκες της οικονομικής κρίσης και της de facto χρεοκοπίας.

Η δικτατορία δεν υποστηρίχτηκε ενεργητικά από κάποια κρίσιμη μάζα οπαδών, εκτός βεβαίως από τα πρόσωπα που ωφελήθηκαν άμεσα από αυτή και από στρώματα που ευκαιριακά θεώρησαν ότι τους συμφέρει η δικτατορία, όπως π.χ. αγροτικά στρώματα μετά την παραγραφή των χρεών τους. Στηρίχτηκε όμως σε αυτή την ανοχή. Ανοχή, η οποία διατηρήθηκε μέχρι την οικονομική κρίση που προκάλεσε η ξαφνική κατακόρυφη αύξηση της τιμής του πετρελαίου και η οποία οδήγησε την ελληνική οικονομία στα πρώτα μεγάλα αδιέξοδα λόγω της αποβιομηχάνισης, της μονόπλευρης επενδυτικής δραστηριότητας και της μειωμένης ανταγωνιστικότητας της οικονομίας.

Συμπερασματικά τον Νοέμβριο του 1973 έχουμε συνθήκες τέλους για τη δικτατορία, γιατί: α) Το πείραμα της υποτιθέμενης «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος είχε αποτύχει. Είχε αποτύχει αυτή η ιδιότυπη μορφή αντιδραστικής μίξης των προτάσεων της «βαθείας τομής» με τη συνταγματικά κατοχυρωμένη από το ψευδοσύνταγμα του Παπαδόπουλου ανεξέλεγκτη εποπτεία του στρατού επί της πολιτικής (ψευδοσύνταγμα 1968/1973, νόθο δημοψήφισμα της 29.09.1968),

⁴ Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, ό.π., σελ. 184 επ. και *Idem*, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σελ. 104 επ.

⁵ Για τα οικονομικά της δικτατορίας βλ. και Ν. Χριστοδουλάκη (εισαγ.-επιμ.), «Τα οικονομικά της δικτατορίας 1967-1974», *Πρακτικά Συνεδρίου για τα 50 χρόνια της Μεταπολίτευσης*, έκδ. της Βουλής των Ελλήνων και του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2024· και Γ. Αλογοσκούφη, *Πριν και μετά τη Μεταπολίτευση. Θεσμοί, πολιτική και οικονομία στην Ελλάδα*, 2024.

όπου ο στρατός θα ήταν ο εκτός κάθε πολιτικού ελέγχου και εκτός των ορίων του Συντάγματος τελικός ρυθμιστής του πολιτεύματος. Το πρότυπο ήταν προφανώς το κεμαλικό Σύνταγμα, αλλά σε αυτό η σκοποθεσία ήταν καθοριστικά άλλη. Ήταν η προστασία του λαϊκού κράτους, του εκκοσμιευμένου δηλαδή κράτους που επέβαλε ο Κεμάλ, από τις αναβιώσεις του χαλιφάτου και των ολοκληρωτικών θεοκρατικών τάσεων. Προσπάθεια συνταγματικής θεμελίωσης της εκκοσμίκευσης του Πολιτικού που έχει ανατρέψει ήδη ο Ερντογάν.

β) Η απόρριψη της δικτατορίας είχε πλέον υπερβεί τα όρια της πανεπιστημιακής κοινότητας και έπαιρνε τη μορφή μαζικής αντίδρασης και υποστήριξης της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, γεγονός που σφράγισε την κατάρρευση του σχεδίου της «φιλελευθεροποίησης» του δικτατορικού καθεστώτος.

γ) Η οικονομία έπαυσε πλέον να είναι το πεδίο εξασφάλισης μιας ευρύτερης ανοχής απέναντι στη δικτατορία. Αντίθετα οι διαφαινόμενες αρνητικές προοπτικές υπόσκαψαν τον ομορτισμό της ανοχής και αναίρεσαν τις προοπτικές της συνέχισης του δικτατορικού καθεστώτος μέσω της υποτιθέμενης μετάλλαξής του.

δ) Οι λεγόμενοι σκληροί: κανταφικοί, φασίστες, παρανοϊκοί κλπ., όπως οι Στειακάκης, Περδίκης κ.ά., μεσαίοι και κυρίως κατώτεροι αξιωματικοί γύρω από τον Ιωαννίδη που είχε οργανώσει και διοικούσε τους πραιτωριανούς της ΕΣΑ, θεωρούσαν ότι η προσπάθεια μετάλλαξης της δικτατορίας από τον Παπαδόπουλο αποτελούσε προδοσία και περιθωριοποίηση του ρόλου του στρατού (του σώματος των αξιωματικών) ως της πραγματικής ενσάρκωσης του έθνους ως κοινότητας πεπρωμένου και βεβαίως απειλή για την πραγματική, ή δυνητική προνομιακή τους θέση στους μηχανισμούς της εξουσίας. Εκμεταλλευόμενοι την εξέγερση, που για αυτούς αποτελούσε απόδειξη της αποτυχίας του Παπαδόπουλου, την αιματηρή καταστολή της, στην οποία είχαν συμβάλλει καθοριστικά και την εκ νέου επιβολή του στρατιωτικού νόμου, που σφράγισε την αποτυχία και τα αδιέξοδα του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη, ενεργοποιούνται στις 25 Νοεμβρίου με το πραξικόπημα μέσα στο πραξικόπημα του Ιωαννίδη, το οποίο σχεδιάζονταν ήδη από το 1972.

Τι σήμαιναν αυτές οι εξελίξεις για το δικτατορικό καθεστώς και τον ρόλο του στρατού τον Νοέμβριο του 1973 και τι επιπτώσεις είχαν αυτές στις συγκεκριμένες συνθήκες που αντιμετώπισε ο Καραμανλής τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου 1974;

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι στρατός, ουσιαστικά εκείνη η ηγεσία του στρατού που ήλεγχε τα πραγματικά ισχυρά σώματα: Ντάβος (Γ' Σώμα Στρατού), Γκράτζιος (ΑΣΔΕΝ), αλλά και δευτερευόντως οι Αραπάκης (ΑΓΕΝ) και Παπανικολάου (ΑΓΕΑ) και άλλοι (ενδεικτική και η επιστολή των 250 αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού μετά το πραξικόπημα στην Κύπρο) δεν υποστήριξαν τον Ιωαννίδη, αλλά τον ανέχτηκαν. Είναι ενδεικτικό ότι ο Ντάβος δεν του επέτρεψε καν να μιλήσει με τους αξιωματικούς του Γ' Σώματος στη Θεσσαλονίκη. Τον ανέχτηκαν γιατί η ιστορική συγκυρία μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου ήταν αρνητική για όποιας μορφής πρωτοβουλία υπέρβασης της δικτατορίας.

Η, θα έλεγα, πραγματική ηγεσία του στρατού και όχι βέβαια οι Μπονάνος, Γκιζίκης κ.ά. που λειτουργούσαν περίπου ως όργανα του Ιωαννίδη, έως τουλάχιστον την τουρκική απόβαση, είχε πλέον αντιληφθεί ότι η διατήρηση της δικτατορίας, μετά την εξέγερση και την αποτυχία του πειράματος της «φιλελευθεροποίησης», ήταν ανέφικτη και λόγω του Κυπριακού πολιτικά και εθνικά

επικίνδυν. Ήδη άλλωστε από το 1964 ήταν γνωστή η στάση του Ιωαννίδη απέναντι στο Κυπριακό και τον Μακάριο, τον οποίο η χούντα του Παπαδόπουλου είχε αρκετές φορές προσπαθήσει να δολοφονήσει.

Όμως η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η πλατύτερη κοινωνική υποστήριξή της είχαν δημιουργήσει μια νέα κατάσταση. Για τους Ντάβο, Γκράτζιο κ.ά. (αλλά προφανώς και για το State Department, όπου ο Kissinger αποτελούσε όμως απρόβλεπτο παράγοντα, γιατί η κατάληψη και κατοχή της Κύπρου του ήταν εντελώς αδιάφορη και το μόνο που τον ενδιέφερε ήταν η αποτροπή ελληνoturκικού πολέμου) η δικτατορία δεν είχε πλέον περιθώρια, είχε ουσιαστικά τελειώσει. Ως μόνη ρεαλιστική διέξοδος από το αδιέξοδο της αποτυχίας του Παπαδόπουλου θεωρείτο πλέον από αυτούς τους στρατηγούς η επιστροφή του Καραμανλή και του βασιλιά.

Μια μετάβαση στη Δημοκρατία όμως αμέσως μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και την αποτυχία του πειράματος Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη θα έδινε την εντύπωση ότι η δικτατορία κατέρρευσε λόγω της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Δεν θα έδινε μόνο την εντύπωση, αλλά θα σήμαινε αντικειμενικά ακριβώς αυτό. Η κατάρρευση της δικτατορίας την επαύριον της εξέγερσης θα ήταν η απόδειξη της αποτυχίας, της ήττας της δικτατορίας, της ήττας της παρέμβασης του στρατού. Αυτή η ήττα, η κατάρρευση λόγω της εξέγερσης θα σηματοδοτούσε μια άλλη μετάβαση στη Δημοκρατία. Θα σήμαινε τουλάχιστον την περιθωριοποίηση του στρατού και πιθανότατα μια πολύ πιο ριζοσπαστική μορφή εκδημοκρατισμού σε αυτή τη διαδικασία της μετάβασης. Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι μια τέτοια εξέλιξη δεν θα απέκλειε αιματοχυσία.

Η σύνδεση εξέγερσης και αποτυχίας της στρατιωτικής δικτατορίας έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφευχθεί. Το πραξικόπημα Ιωαννίδη δεν ήταν λύση, αλλά έδινε τη δυνατότητα στους στρατηγούς, που αναγνώριζαν ότι άλλη προοπτική από τη μετάβαση σε πολιτική λύση δεν υπήρχε, να κερδίσουν χρόνο. Να κερδίσουν χρόνο αναζητώντας, πρώτον χρονική απόσταση από την εξέγερση και δεύτερον μια νέα, από τον στρατό ελεγχόμενη ευκαιρία για την αναγκαία μετάβαση και την παρουσίασή της ως πρωτοβουλία του στρατού. Για αυτό ανέχτηκαν το πραξικόπημα και τη βιαιότητα της τρομοκρατίας Ιωαννίδη. Την ανέχτηκαν ως περίοδο αναμονής. Ασφαλώς ο τυχοδιωκτισμός του πραξικοπήματος στη Κύπρο δεν ήταν μέσα σε αυτό το σκεπτικό...

Η επιστροφή του βασιλιά και του Καραμανλή θεωρείτο η μοναδική εγγύηση σταθερότητας για μια ελεγχόμενη μετάβαση. Υπήρχε η βαθιά εμπιστοσύνη στη δυναμικότητα και τις ικανότητές του Καραμανλή, ως απόδειξη των οποίων αναγνώριζαν τη σταθερότητα και την αποτελεσματικότητα της πρώτης οκταετίας των κυβερνήσεών του και τη χαοτική κατάσταση που επικράτησε μετά την αποχώρησή του το 1963 και συγχρόνως η αντικομμουνιστική στάση ήταν πέραν κάθε αμφιβολίας. Ενώ η επιστροφή του βασιλιά εκλαμβάνονταν ως η επιπλέον εγγύηση για τον συντηρητικό χαρακτήρα της μετάβασης.

Ασφαλώς εδώ βρίσκεται ένα κεφαλαίωδες σφάλμα και η πλήρης παραγνώριση της κατάστασης και των πραγματικών ρήξεων στην κορυφή της άσκησης της εξουσίας στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Θα πρέπει όμως να κάνω μια παρατήρηση, η οποία, νομίζω, είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε τη στάση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και τη στρατηγική που ακολούθησε για να πετύχει τη μετάβαση στη Δημοκρατία και κυρίως για να πετύχει τον βαθμό εκδημοκρατισμού, ο οποίος

χαρακτήρισε, όχι μόνο τη συγκεκριμένη περίοδο της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975), αλλά και τη Γ' Ελληνική Δημοκρατία γενικότερα, τουλάχιστον μέχρι τη de facto χρεοκοπία το 2010.

Πολλοί έχουν ισχυρισθεί και ισχυρίζονται ακόμη, ότι άλλος ο (αυταρχικός) Καραμανλής της πρώτης οκταετίας και άλλος ο (δημοκρατικός) Καραμανλής της δεύτερης, μεταδικτατορικής οκταετίας. Πιστεύω ότι αυτό είναι απολύτως λάθος. Ο Καραμανλής της πρώτης και της δεύτερης οκταετίας, ως ο πολιτικός που ακολούθησε μια συγκεκριμένη στρατηγική και μια συγκεκριμένη στοχοθεσία, είναι απολύτως ο ίδιος.

Και στις δύο περιόδους οι στόχοι της πολιτικής στρατηγικής του Καραμανλή ήταν οι ίδιοι. Η αλλαγή των συνθηκών και της ιστορικής συγκυρίας είναι ο λόγος που δημιουργείται η εντύπωση ότι έχουμε αλλαγή στάσης, ή στρατηγικής, ενώ πρόκειται για την αναγκαία ανταπόκριση και προσαρμογή της πολιτικής στις νέες συνθήκες για την επίτευξη των συγκεκριμένων στόχων. Στόχων την επίτευξη των οποίων διευκόλυνε τελικά η ιστορική συγκυρία. Ίσως γιατί η δικτατορία και η κατάρρευσή της ήταν η αναγκαία διαδικασία κάθαρσης για την υπέρβαση των αντιδραστικών και παραλυτικών για το πολιτικό σύστημα και την ελληνική κοινωνία αποτελεσμάτων του εμφυλίου.

Οι θεμελιώδεις άξονες της στρατηγικής Καραμανλή ήταν και στις δύο περιόδους οι ίδιοι και ήταν οι εξής:

Α) Η σταθεροποίηση μιας θεσμικά θωρακισμένης φιλελεύθερης Δημοκρατίας που θα διαμόρφωνε συγχρόνως και το θεσμικό πλαίσιο για την οικονομική ανάπτυξη.

Β) Η άμεσα με αυτή τη στρατηγική συνδεδεμένη θεσμικά οργανωμένη ικανότητα της εκλεγμένης κυβέρνησης να συγκεντρώνει τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Συγκεκριμένα δηλαδή να ελέγχει τον στρατό και να μην επιτρέπει την ανάδειξη, ή διατήρηση εξωθεσμικών και εξω- ή παρα-συνταγματικών ανταγωνιστικών κέντρων εξουσίας.

Γ) Η επίλυση των ανοικτών θεμάτων της εξωτερικής πολιτικής που θα μπορούσαν να αποτελέσουν, ή αποτελούσαν εμπόδιο για τη σταθεροποίηση μιας ικανής παρουσίας της χώρας στο Διεθνές Σύστημα και απέναντι στις προκλήσεις της Τουρκίας.

Δ) Η ένταξη της χώρας στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης ως πλαίσιο και προϋπόθεση για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής ανάπτυξης, της σταθεροποίησης της Δημοκρατίας και της αποφυγής εξωθεσμικών παρεμβάσεων, της εγγύησης των συνόρων και της ανάγκης η χώρα να μην βρίσκεται έξω από μια διαδικασία που καθόριζε ήδη τη γενικότερη εικόνα και τη δυναμική του μεταπολεμικού κόσμου στην Ευρώπη. Αυτή η ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, που αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της στρατηγικής Καραμανλή, δεν αναιρούσε τη σύνδεση με τις ΗΠΑ (και την ένταξη στο ΝΑΤΟ), των οποίων τα συμφέροντα στην Ελλάδα ήταν πρωτίστως γεωπολιτικού χαρακτήρα και όχι οικονομικού. Αυτή ακριβώς η οικονομική διάσταση, η ανάγκη οικονομικής ανάπτυξης, ήταν ένας επιπλέον λόγος που καθιστούσε, κατά τον Καραμανλή, την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας μονόδρομο.

Κατά την πρώτη οκταετία η υλοποίηση αυτών των στρατηγικών επιλογών μακροπρόθεσμης προοπτικής εστιάστηκε:

α) στην επίλυση του Κυπριακού (Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου 1959, ανεξαρτησία 1960) με στόχο την επίτευξη ενός ορθολογικού πραγματισμού στην ελληνική εξωτερική πολιτική, ώστε να

απελευθερωθεί η εξωτερική πολιτική από τα δεσμά των «χαμένων ευκαιριών» του εθνικισμού. Λύση, η οποία αρχικά πέτυχε, αλλά στη συνέχεια οδηγήθηκε το 1963, μετά τα «13 σημεία» αλλαγής στο Σύνταγμα του Μακαρίου, στα γνωστά αδιέξοδα,

β) στην πρόταση της συνταγματικής αναθεώρησης των «22 προτάσεων της βαθείας τομής εις το Σύνταγμα» του 1963, η οποία δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί λόγω της παραίτησης της κυβέρνησης και

γ) στην πολιτική σύνδεσης της Ελλάδας με την τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), η οποία επετεύχθη το 1961 και αποτέλεσε το πρώτο βήμα μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής, η οποία οδήγησε μετά το πάγωμα της διαδικασίας κατά την περίοδο της δικτατορίας στην ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (1979/81) και στη συνέχεια στη Ζώνη του Ευρώ το 2001. Πολιτική, η οποία θεμελίωσε τη μοναδική στη συνέπειά της και την πιο μακροπρόθεσμη πολιτική στρατηγική της μεταπολεμικής Ελλάδας, την οποία ακολούθησαν όλες οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, ασχέτως των αντιευρωπαϊκών λαϊκιστικών ιδεολογημάτων που υποστήριξαν όταν ήταν στην αντιπολίτευση.

Είναι ξεκάθαρο ότι και οι τρεις άξονες αυτής της πολιτικής, αλλά κυρίως οι δύο τελευταίοι, είχαν ως στόχο, όχι μόνο να εξορθολογίσουν τον τρόπο οργάνωσης του κράτους (το χάος των αυταρχικών ψηφισμάτων και διατάξεων του εμφυλίου και μετεμφυλιακού κράτους των εθνοφρόνων), αλλά και να στηρίξουν θεσμικά τη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας στην κυβέρνηση. Συγκέντρωση εξουσίας απαραίτητη, για να μπορέσει η κυβέρνηση να ελέγξει τον στρατό, ο οποίος μετά τον θάνατο του Παπάγου ελέγχονταν –υποτίθεται, λανθασμένα όμως, όπως απέδειξε το πραξικόπημα της 27ης Απριλίου– από τον βασιλιά και να περιορίσει τα ανάκτορα στον συνταγματικό τους ρόλο, ώστε να αποφύγει τις εξωθεσμικές παρεμβάσεις του θρόνου. Αυτή η αντιπαράθεση βασιλιά-Καραμανλή για τον έλεγχο του στρατού, για τον έλεγχο δηλαδή του τριγώνου της οργάνωσης της εξουσίας (μοναρχία-στρατός-κυβέρνηση) που είχε προκύψει από τον εμφύλιο πόλεμο και ιδιαίτερα μετά τον θάνατο του Παπάγου, ο οποίος ως ο πραγματικός ηγέτης του ΙΔΕΑ και πρωθυπουργός συγκέντρωνε στο πρόσωπό του και την τυπική και την άτυπη εξουσία, καθόρισε τις πολιτικές εξελίξεις στις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Το υποβόσκον και στη συνταγματική αναθεώρηση θέμα του ελέγχου του στρατού οδήγησε στη ρήξη βασιλιά και πρωθυπουργού, υπό το πέπλο της δήθεν αντιπαράθεσης για την προίκα της Σοφίας και για το βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο, και στην ακόλουθη παραίτηση και αποχώρηση του Καραμανλή από την Ελλάδα. Στη συνέχεια, μέσα από την αντιπαράθεση Γεωργίου Παπανδρέου-Κωνσταντίνου το 1965 για τη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ, οδήγησε στην παραίτηση Παπανδρέου, στην αποστασία και στην κρίση εκπροσώπησης και τελικά στο στρατιωτικό πραξικόπημα.

Οι βασικοί αυτοί άξονες της στρατηγικής Καραμανλή καθόρισαν και τη δεύτερη οκταετία των κυβερνήσεών του, κατά την οποία βέβαια η κατάρρευση της δικτατορίας επέτρεψε την πιο ορατή ανάδειξή τους και την ουσιαστική και ρεαλιστική υλοποίησή τους.

Το πραξικόπημα, η απόβαση και ο «Αττίλας» I και II όρισαν τις εξελίξεις στο Κυπριακό και οι δυνατότητες αντίδρασης της ελληνικής πολιτικής ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες. Ανύπαρκτες μέχρι την καθοριστική επιτυχία του Κώστα Σημίτη (πρωθυπουργού της πιο συνεπούς στη συνέχιση της ευρωπαϊκής πολιτικής Καραμανλή κυβέρνησης) και του Γιάννου Κρανιδιώτη το 2004, όταν

πέτυχαν την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρά την κατοχή και τη μη επίλυση του Κυπριακού.

Το δημοψήφισμα έδωσε ένα τέλος στην αντιπαράθεση κυβέρνησης-μοναρχίας. Η κατάρρευση της δικτατορίας έλυσε το πρόβλημα των εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας. Η επιτυχημένη μετάβαση στη Δημοκρατία ολοκλήρωσε, στο πλαίσιο της νέας πολιτικής και κοινωνικής συγκυρίας, την προσπάθεια που είχε ξεκινήσει, υπό τις συνθήκες του μετεμφυλιακού κράτους, με τις 22 προτάσεις της «βαθείας τομής». Ενώ η ένταξη της Ελλάδας ως 10ο μέλος της Ένωσης στην ΕΕ (τότε ΕΚ – Ευρωπαϊκές Κοινότητες) το 1981 ολοκλήρωσε την πολιτική της οποίας τις βάσεις είχε θέσει ο Καραμανλής ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και της οποίας το πρώτο βήμα ήταν η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ το 1961. Υλοποίηση μιας πολιτικής στην εφαρμογή της οποίας από τη σύνδεση μέχρι την ένταξη έπαιξε καθοριστικό ρόλο η τεχνογνωσία των Αναστάση Παπαληγούρα και Γιάγκου Πεσματζόγλου⁶.

Όμως το βράδυ της 23ης και τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου 1974, αλλά και στις εβδομάδες και μήνες που ακολούθησαν, τα πράγματα δεν ήταν τόσο δεδομένα, όπως δίνεται σήμερα η εντύπωση, λόγω της χρονικής απόστασης και της ομαλότητας της μετάβασης που τελικά επιτεύχθηκε.

Η ΣΤΙΓΜΗ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η έλλειψη αποφασιστικότητας από την πλευρά των Κανελλόπουλου και Μαύρου, εκείνο το περιήφισμα απόγευμα της 23ης Ιουλίου, έδωσαν στον Αβέρωφ το χρόνο να πείσει τον Γκιζίκη ότι ο Καραμανλής ήταν ο μόνος που θα μπορούσε να διαχειριστεί την εύθραυστη εκκεχειρία στην Κύπρο που είχε εξασφαλίσει ο Cίσο στις 22 Ιουλίου και να αντιμετωπίσει την απειλή ελληνοτουρκικού πολέμου, ο οποίος θα οδηγούσε σε ήττα του ελληνικού στρατού. Βεβαιότητα ήττας που αποδεικνυε το φιάσκο της επιστράτευσης, η οποία, συν τοις άλλοις, άλλαξε άρδην τις ισορροπίες δύναμης μέσα στις στρατιωτικές μονάδες, λόγω της αντιδικτατορικής στάσης της πλειοψηφίας πλέον των εφέδρων αξιωματικών και στρατιωτών. Ίσως η ανομολόγητη σκιά της απειλής μιας νέας δίκης των έξι, ύστερα από μια νέα ήττα, να ήταν τελικά ο λόγος για τον οποίο ο Γκιζίκης και οι στρατηγοί αποδέχτηκαν αυτή τη λύση, παρόλο που η επιστροφή Καραμανλή ασφαλώς και δεν ανταποκρινόταν στη λύση που αυτοί επιθυμούσαν⁷.

Ο Καραμανλής επιστρέφει και οι προτεραιότητές του είναι εκείνη τη στιγμή τρεις:

α) Να ελέγξει τον στρατό, δηλαδή το σώμα των αξιωματικών, ώστε να αποτραπούν επικίνδυνες εξαλλοσύνες των φανατικών χουντικών, οι οποίες δεν θα είχαν πραγματική προοπτική, αλλά θα μπορούσαν να αιματοκυλίσουν τη διαδικασία μετάβασης με άδηλες και τραγικές συνέπειες για το καθεστώς στο οποίο θα κατέληγαν, αλλά ακόμη και για την υπόσταση της ελληνικής επικράτειας, αν μη τι άλλο λόγω των ευκαιριών που θα έδιναν στους Τούρκους,

β) Να επιβάλλει μακροπρόθεσμα τα πρωτεία της πολιτικής, ήτοι τον πολιτικό έλεγχο στον στρα-

⁶ Για την στρατηγική Καραμανλή στις δύο δεκαετίες των κυβερνήσεών του βλ. Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σελ. 104-354· και *Idem*, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός*, ό.π., σελ. 184-302.

⁷ Για το χάος που επικράτησε μετά την απόβαση στην κυβέρνηση των ανδρικήλων του Ιωαννίδη και στην ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων στην Αθήνα βλ. και Αλ. Παπαχελά, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο. 1967-1974*, 2024.

τό. Επιβολή που έπρεπε πέραν του άμεσου ελέγχου των πιστών του Ιωαννίδη να αποτρέψει κάθε προσπάθεια των αξιωματικών, ακόμη και των στρατηγών που είχαν υποστηρίξει μετά το Πολυτεχνείο και την αποτυχία Παπαδόπουλου τη λύση Καραμανλή, να παρουσιάσουν τη μετάβαση ως πρωτοβουλία του στρατού. Αν η μετάβαση στη Δημοκρατία εκλαμβάνονταν ως πρωτοβουλία του στρατού θα οδηγούσε πρακτικά στη διατήρηση του εξωθεσμικού του ρόλου κατά την εγκαθίδρυση μιας νέας νομιμότητας. Η αποτροπή αυτής της προοπτικής ήταν προϋπόθεση *sine qua non* για την επιτυχία του εγχειρήματος Καραμανλή.

Άλλωστε το τέλος της μετεμφυλιακής θέσης του στρατού ως κέντρου εξουσίας μέσα στο κράτος ήταν η αυτονόητη λογική συνέπεια των καταιγιστικών γεγονότων του Ιουλίου: της καταστροφικής έκβασης του χουντικού πραξικοπήματος στην Κύπρο, της απειλής της ολοκληρωτικής κατάληψης του νησιού από τον τουρκικό στρατό και της πλήρους αδυναμίας του στρατού να ανταποκριθεί στην πιο στοιχειώδη νομιμοποίηση του ρόλου του, την υπεράσπιση του πατρίου εδάφους και

γ) Να αποτρέψει την επιστροφή του βασιλιά και να δώσει ένα τέλος στον θεσμό της μοναρχίας στην Ελλάδα, ώστε να αποκλείσει θεσμικά κάθε απειλή εξωθεσμικής παρέμβασης στη λειτουργία του πολιτεύματος και στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας. Η εμπειρία της αντιπαράθεσής του με τον θρόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και η πορεία στη συνέχεια προς το πραξικόπημα ήταν για τον Καραμανλή η καθοριστική εμπειρία των θεμελιωδών αδιεξόδων που χαρακτήριζαν το μετεμφυλιακό κράτος. Εμπειρία που και σε προσωπικό επίπεδο είχε οδηγήσει σε βαθειά αντιπαλότητα και αντιπάθεια. Ασχέτως αν σε κάποιες περιπτώσεις είχε χρησιμοποιήσει τους μηχανισμούς αυτού του μετεμφυλιακού κράτους (1961), το «ποιος κυβερνάει αυτόν τον τόπο;» μετά τη δολοφονία Λαμπράκη είναι χαρακτηριστικό των συστημικών αδιεξόδων του μετεμφυλιακού κράτους.

Η αποτυχία της υλοποίησης της συνταγματικής αναθεώρησης των 22 προτάσεων της «βαθείας τομής εις το Σύνταγμα» το 1963, αλλά και οι τελικά αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις για την ΕΡΕ και για τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης Καραμανλή των εκλογών του 1961 είχαν ανοίξει τον δρόμο για την κρίση εκπροσώπησης που έφτασε στο αποκορύφωμά της με τα «Ιουλιανά» και τη λεγόμενη αποστασία. Κρίση που χαρακτήρισε καθοριστικά την προδικτατορική περίοδο της δεκαετίας του 1960 και άνοιξε τον δρόμο για την επιβολή της δικτατορίας.

Τον Ιούλιο του 1974 είχε όμως διαμορφωθεί η μοναδική ιστορική ευκαιρία να οργανωθεί θεσμικά η αποτροπή ανεξέλεγκτων εξωθεσμικών παρεμβάσεων. Μετά την κατάρρευση της δικτατορίας και την προοπτική της θεσμικής εξασφάλισης της έκπτωσης της μοναρχίας κατόπιν δημοψηφίσματος με ένα νέο Σύνταγμα ο δρόμος ήταν ανοικτός. Λαμβάνοντας άλλωστε υπόψη και το γεγονός ότι ήταν εμφανές πλέον ότι για την πλειοψηφία των πολιτών η νομιμοποίηση της μοναρχίας και της πολιτειακής οργάνωσης της βασιλευσμένης Δημοκρατίας είχε πλέον παρέλθει. Η αποστασία, αλλά κυρίως η στάση του θρόνου κατά την επιβολή του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου (εντύπωση που δεν ανέτρεψε το οπερετικό αντιπραξικόπημα του Δεκεμβρίου του 1967) και η προηγηθείσα αναποφασιστικότητα του Κωνσταντίνου μεταξύ της επιλογής της λεγόμενης «μεγάλης χούντας» των στρατηγών και της διατήρησης του κοινοβουλευτισμού («μνημόνιο του Τατοΐου») είχαν θεμελιακά πλέον υπονομεύσει τη διατήρηση του θεσμού.

Η ιστορική συγκυρία λειτουργούσε υπέρ του Καραμανλή και υπέρ της θεμελίωσης, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, μιας σύγχρονης φιλελεύθερης Δημοκρατίας και όχι μιας δεύτερης εκδοχής

της «θνησιγενούς Δημοκρατίας»⁸, του Μεσοπολέμου, ή μιας «καχεκτικής» Δημοκρατίας⁹, όπως υπό τις συνθήκες του μετεμφυλιακού «κράτους των εθνοφρόνων» είχε επιβάλλει ο ρόλος του στρατού ως του εν τέλει καθοριστικού κέντρου εξουσίας.

Το εγχείρημα του ελέγχου του στρατού και της ανάδειξης της πολιτικής εξουσίας στο κέντρο της πρωτοβουλίας για την υπέρβαση της πολιτικής και εθνικής κρίσης πέτυχε. Ο στόχος του Καραμανλή πέτυχε με την καθοριστική βοήθεια κυρίως του Ευάγγελου Αβέρωφ, που ανέλαβε το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και χειρίστηκε τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις και ισορροπίες στον στρατό και του Σόλωνα Γκίκα (συνεργάτη του κατά την πρώτη οκταετία) ως Υπουργού Δημοσίας Τάξεως, του οποίου το κύρος μεταξύ των ακραιφνώς αντικομμουνιστών αξιωματικών ήταν τεράστιο. Κύρος που είχε προκύψει από τον ηγετικό του ρόλο στη σύσταση του αντιβενιζελικού και αντιβασιλικού ΕΝΑ στη Μέση Ανατολή. Μιας παραστρατιωτικής οργάνωσης μεσαίων και κατώτερων αξιωματικών που συγκροτήθηκε ως αντίδραση στην οργάνωση των εαμιτών στρατιωτών και ναυτών στη Μέση Ανατολή, μετά τον σχηματισμό της ΠΕΕΑ το Μάιο του 1944 στην υπό γερμανική κατοχή Ελλάδα και αποτέλεσε αργότερα συστατικό πυρήνα της ίδρυσης του ΙΔΕΑ τον Οκτώβριο του 1944 στην Αθήνα.

Η επιτυχία αυτή σήμαινε ότι η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Καραμανλή έθεσε το σώμα των αξιωματικών στο πλαίσιο της συνταγματικής νομιμότητας της λειτουργίας του στρατού και ενεργοποίησε την παραπομπή του πυρήνα των πραξικοπηματιών («των πρωταιτών») για το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας. Στη πράξη βέβαια, τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, το πρόσωπο που ως πρωταγωνιστής των εξελίξεων ενσάρκωνε αυτή τη πρωτοκαθεδρία της πολιτικής ήταν ο Καραμανλής προσωπικά. Πράγμα που αποτέλεσε κοινή συνείδηση, ακόμη και για την Αριστερά, ειδικότερα μετά τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ στις 23 Σεπτεμβρίου του 1974. Νομιμοποίηση, η οποία αποτέλεσε και το συμβολικό τέλος του μετεμφυλιακού κράτους των εθνοφρόνων και το πρώτο βήμα για την αναγνώριση της εαμικής αντίστασης αργότερα από το ΠΑΣΟΚ. Ενδεικτική άλλωστε αυτής της συνειδητοποίησης ήταν και η φράση του Μίκη Θεοδωράκη πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1974 : «Καραμανλής, ή τανκς». Γενικότερη αναγνώριση του μοναδικού ρόλου του Καραμανλή στη διαδικασία μετάβασης στη Δημοκρατία, η οποία επιβεβαιώθηκε πανηγυρικά από το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου του 1974.

Από τις αποστρατείες τον Αύγουστο του 1974, τις επαναφορές δημοκρατικών αξιωματικών στο στράτευμα, τη σύλληψη και μεταφορά της τριανδρίας στην Κέα, την αμνηστία και απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, τη δίκη και καταδίκη των πρωταιτών (28 Ιουλίου 1975-29 Αυγούστου 1975) μετά τη Γ' Συντακτική Πράξη περί αμνηστίας και το Δ' Ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, το οποίο χαρακτήρισε τη δικτατορία πραξικόπημα και όχι επανάσταση που δημιουργεί Δίκαιο και την επακολουθήσασα μήνυση Λυκουρέζου, την αντιμετώπιση της απόπειρας πραξικοπήματος «της πυτζάμας» που οργανώθηκε από ιωαννινδικούς αξιωματικούς τον Φεβρουάριο του 1975 και τις τελευταίες αποστρατείες του Οκτωβρίου 1975, η ομαλότητα του ελέγχου της πολιτικής εξουσίας επί του στρατού ήταν πλέον γεγονός. Γεγονός καθοριστικό για τη θεμελίωση

⁸ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, 1983.

⁹ Η. Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές*, 2010.

της αποκατάστασης της δημοκρατικής-συνταγματικής νομιμότητας. Για την επιτυχία της οποίας συνέβαλε ασφαλώς και η μετατροπή της ποινής του θανάτου σε ισόβια, όχι μόνο γιατί ήταν συνεπής στις αρχές του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου, αλλά και γιατί με αυτό τον τρόπο επιτεύχθηκε η ειρηνική και όχι εκδικητική μετάβαση και η ενσωμάτωση της πλειοψηφίας του σώματος των αξιωματικών σε αυτή τη διαδικασία.

Παράλληλα και άμεσα συνδεδεμένα με την οργάνωση του ελέγχου του στρατού ο Καραμανλής προχώρησε με τάχιστο και συστηματικό τρόπο στην περαιτέρω θεσμική θεμελίωση της μετάβασης στη Δημοκρατία. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας που συγκρότησε τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952 με εξαίρεση τις διατάξεις περί της μορφής του πολιτεύματος. Με αυτό τον τρόπο δρομολογήθηκε ο θεμελιωτικός θεσμικός στόχος του Καραμανλή να απαλλαγεί η προς συγκρότηση Δημοκρατία από τη μοναρχία και τις εξωθεσμικές της παρεμβάσεις μέσω της νομιμοποίησης της κατάργησης του θεσμού από δημοψήφισμα. Δημοψήφισμα για τη διεξαγωγή του οποίου είχαν συμφωνήσει άλλωστε όλες οι δημοκρατικές δυνάμεις μετά το νόθο δημοψήφισμα του Παπαδόπουλου.

Θα έλεγα ότι επρόκειτο για τη συνεπή εφαρμογή της λογικής των προτάσεων της «βαθείας τομής» στο πλαίσιο των συνθηκών που είχαν προκύψει από την κρίση της δεκαετίας του 1960, την επιβολή της χούντας και την κατάρρευσή της ως του τέλους της λογικής της οργάνωσης της εξουσίας που είχε προκύψει από τον εμφύλιο πόλεμο.

Στις 4 Οκτωβρίου ιδρύει ο Καραμανλής τη «Νέα Δημοκρατία», σηματοδοτώντας έτσι τη νέα περίοδο της Κεντροδεξιάς και μέσω αυτής και την υπέρβαση των κομμάτων που είχαν ταυτιστεί με την μετεμφυλιακή περίοδο και την κρίση εκπροσώπησης. Η ίδρυση της ΝΔ μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ από τον Ανδρέα Παπανδρέου στις 3 Σεπτεμβρίου δρομολογεί άλλωστε τον δικομματισμό που θα κυριαρχήσει μετά το 1977 στο ελληνικό κομματικό σύστημα μέχρι την οικονομική κρίση του 2010.

Η προκήρυξη εκλογών από την κυβέρνηση (με σύστημα ενισχυμένης αναλογικής) ακολουθεί στις 17 Νοεμβρίου (με εμφανέστατο το δημοκρατικό συμβολισμό της ημερομηνίας, αλλά και την πρόθεση της αποφυγής πιθανών ταραχών), και στις 11 Δεκεμβρίου ορκίζεται η ισχυρότατη εκλεγμένη κυβέρνηση της ΝΔ (54,37% των ψήφων με μια συμμετοχή της τάξης του σχεδόν 80% και 220 έδρες).

Στις 22 Νοεμβρίου η κυβέρνηση προκηρύσσει Δημοψήφισμα για τη μορφή του Πολιτεύματος, το οποίο πραγματοποιείται στις 8 Δεκεμβρίου. Το αποτέλεσμα αυτού του Δημοψηφίσματος (69,8% υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας) θέτει οριστικό τέλος στον θεσμό της βασιλείας στην Ελλάδα.

Πρόκειται για αλληλουχία γεγονότων και πράξεων, η οποία, όπως έχει ήδη λεχθεί, αποτυπώνει τη συγκεκριμένη υλοποίηση της στρατηγικής Καραμανλή. Στις 7 Ιουνίου 1975 ψηφίζεται από τη ΝΔ το νέο Σύνταγμα, του οποίου η ημερομηνία έναρξης ισχύος είναι η 11η Ιουνίου και στις 12 Ιουνίου κατατίθεται από την κυβέρνηση το αίτημα για την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Ένταξη η οποία επιτυγχάνεται, ύστερα από προσωπική παρέμβαση του Καραμανλή, με την υπογραφή της Πράξης Προσχώρησης τον Μάιο του 1979 και την ένταξη της χώρας ως 10ο

μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 χωρών-μελών) την 1η Ιανουαρίου του 1981.

Το Σύνταγμα του 1975 ψηφίστηκε μόνο από τους βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας λόγω των προβλεπομένων σε αυτό λεγόμενων «υπερεξουσιών» του Προέδρου της Δημοκρατίας, στις οποίες αναφέρθηκε ο Γιάννης Τασόπουλος (δυνατότητα διάλυσης της Βουλής, δυνατότητα παύσης της κυβέρνησης, διορισμός νέου πρωθυπουργού, που θα έπρεπε βέβαια να ζητήσει τη δεδωλωμένη, δυνατότητα προκήρυξης δημοψηφίσματος, δυνατότητα του Προέδρου να απευθύνει διάγγελμα). Οι υπερεξουσίες αυτές δεν ασκήθηκαν ποτέ και ο σκοπός τους ήταν να λειτουργήσουν ως αντίβαρο σε μια επαπειλούμενη συγκέντρωση της εξουσίας στον Πρωθυπουργό¹⁰. Προφανώς γιατί ο Καραμανλής έτρεφε πάντα μια καχυποψία απέναντι στη γοητεία που μπορεί να ασκήσουν οι πολιτικοί δημαγωγοί στα λαϊκά ακροατήρια και σίγουρα δεν εμπιστεύονταν τους Παπανδρέου και ιδιαίτερα τον Ανδρέα. Επιπλέον με αυτό τον τρόπο ήθελε να διασφαλίσει την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας και να αποτρέψει αντιευρωπαϊκές και ευρωσκεπτικιστικές περιπέτειες. Με την Αναθεώρηση του 1986 οι «υπερεξουσίες» αυτές καταργήθηκαν με αποτέλεσμα τη θεσμική κατοχύρωση μιας πρωθυπουργοκεντρικής Δημοκρατίας κατά τα πρότυπα της Γερμανίας, ή του Ηνωμένου Βασιλείου. Εξέλιξη που, όπως επισήμανε ο Γιάννης Τασόπουλος, βάσει της σημερινής εμπειρίας του διάχυτου πολιτικού ανορθολογισμού και του εθνολαϊκισμού, οδηγεί σε υπερβολική συγκέντρωση της εξουσίας.

Μέσα από αυτή την αλληλουχία πολιτικών πράξεων και γεγονότων και υπό όρους μιας κατεξοχόν αντίξοης και δύσκολης ιστορικής συγκυρίας: απόβαση στην Κύπρο, κατοχή του 38% του νησιού («Αττίλας» I και II), απειλή καταστροφικού πολέμου με την Τουρκία, ανάγκη πολιτικού ελέγχου του στρατού και συνθήκες οικονομικής κρίσης μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση και την αδυναμία αντίδρασης της ελληνικής οικονομίας υπό συνθήκες τρομοκρατίας, τυχοδιωκτισμού και ανικανότητας του καθεστώτος του Ιωαννίδη, είναι όντως εκπληκτικό ότι πετυχαίνει η στρατηγική Καραμανλή.

Πετυχαίνει τον έλεγχο του στρατού, την αποφυγή πολέμου, την κατάργηση της μοναρχίας, την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε ΕΚ) και σταδιακά τη σταθεροποίηση της οικονομίας, χωρίς όμως να αποφύγει την περαιτέρω αποβιομηχάνιση. Αποβιομηχάνιση, η οποία σύντομα θα οδηγήσει στην κατακόρυφη αύξηση των εισαγωγών, κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά και στην αρνητική πορεία του εμπορικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου πληρωμών.

Ο έλεγχος του στρατού σημαίνει το τέλος της οργάνωσης των κέντρων εξουσίας, όπως είχαν αυτά συγκροτηθεί κατά και μετά την εμφύλιο πόλεμο. Σημαίνει το τέλος της ελεγχόμενης Δημοκρατίας του κράτους των εθνοφρόνων και της *de facto* ισχύος του λεγόμενου παρασυντάγματος. Η κατάργηση της μοναρχίας σημαίνει την κατάργηση ενός θεσμού που ταύτιζε τον ρόλο του με τον εξωσυνταγματικό έλεγχο του στρατού και την εξωθεσμική παρέμβαση στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, ενώ η ένταξη στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σήμαινε για τον Καραμανλή την προοπτική της σταθεροποίησης της Δημοκρατίας, την ενίσχυση της Ελλάδας απέ-

¹⁰ Βλ. και Α. Pantelis, *Les grands Problèmes de la nouvelle Constitution Hellénique*, 1979.

ναντι στην επιθετικότητα της Τουρκίας και την ένταξη της ελληνικής οικονομίας στις δομές ενός αναδυόμενου παγκοσμίου παίκτη του διεθνούς οικονομικού συστήματος.

Σε αυτή την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974-Αύγουστος 1975), ίσως τη μόνη περίοδο που ανταποκρίνεται στο πραγματικό, οργανωτικό και θεσμικό περιεχόμενο του όρου «Μεταπολίτευση», αναγνωρίζουμε τα δύο πρώτα στοιχεία της καίριας συμβολής του Καραμανλή στη θεμελίωση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας που υποδηλώνουν δύο έννοιες κλειδιά της πολιτικής στρατηγικής του: μετάβαση (στη Δημοκρατία) και ένταξη (στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης).

Η τρίτη έννοια κλειδί της πολιτικής στρατηγικής του Καραμανλή: εναλλαγή (ειρηνική εναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία) χαρακτηρίζει ουσιαστικά τη δεύτερη περίοδο της δεύτερης δεκαετίας Καραμανλή, την περίοδο μετά το 1977. Αυτό το τρίτο στοιχείο πέτυχε με την ομαλή και απρόσκοπη εναλλαγή στην κυβερνητική εξουσία τον Οκτώβριο του 1981, αλλά δεν ανήκει στις θεματικές αυτού του Συνεδρίου. Όπως δεν ανήκει στη θεματική αυτού του Συνεδρίου η ανάλυση των ορίων της θεσμικής οργάνωσης και της πολιτικής διαχείρισης της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, όπως αυτά άρχισαν να διαφαίνονται κατά και μετά τη δεκαετία του 1980, κυρίως λόγω της αποσύνδεσης των εισοδημάτων από την παραγωγικότητα, της αδυναμίας μεταρρύθμισης του φορολογικού συστήματος, της αυξανούσας ανισότητας μετά την οικονομική κρίση και της διατήρησης των προβλημάτων που αναπαράγει ο μονοδιάστατος χαρακτήρας των επενδύσεων και της χρηματοδότησης της οικονομίας από τις τράπεζες. □